

O'ZBEKISTONDAGI NOYOB SUDRALIB YURUVCHILAR XILMA- XILLIGI**Eshdavlatova Gulasal Alim qizi**

Termiz davlat universiteti, Akademik litseyi o'qituvchisi O'zbekiston, Termiz. Email: gulasaleshdavlatova@gmail.com

Eshdavlatova Muxlisa Alim qizi

Termiz davlat universiteti Kimyo fakulteti kimyo yo'nalishi 4-bosqich talabasi muhlisaeshdavlatova@gmail.com

Annatasiya: *Kaspiy gekkoni, turkiston gekkoni, kulrang gekkon, qum bo'g'ma iloni, rang-barang chipor ilon, O'rta Osiyo kobrasi, kapcha ilon yoki ko'zoynakli ilon, Qizil Kitob, Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi*

Hozirgi sudralib yuruvchilarning 8000 ga yaqin turi mavjud. Antarktidadan tashqari barcha qit'alarda uchraydi. Ko'pchilik turlari quruqlikda timsohlar, bir qancha toshbaqalar va ilonlar chuchuk suvlarda, ayrim toshbaqalar, ilonlar va timsohlar dengizlarda sudralib yuruvchilarning tangachalilar (Squamata), toshbaqalar (Chelonia), va timsohlar (Crocodylia) turkumlari mavjud. O'zbekistonda 2 ta turkumga mansub 58 ta turi uchraydi. O'zbekiston Respublikasi "Qizil Kitob"ga kiritilgan turlari haqidagi malumotlar keltirilgan bo'lib hududda uchrovchi sudralib yuruvchilarning 16 turi tabiatda noyob va yo'qolish xavfi ostidagi hayvonlar sifatida turli toifalar bilan O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobiga kiritilganligi, Shulardan, 2 turi global xavf ostida bo'lib, Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqining (TMXI) Qizil ro'yxatidan joy olgan, 4 turi va 4 kenja turi endemik turlar ekanligi ishda yoritilgan. Respublika hududida tarqalgan sudralib yuruvchilar turlarining o'rganilganlik darajasi bir xil emas. Ko'pchilik turlarning nafaqat biologik xususiyatlari to'g'risida, balki hozirgi vaqtdagi areali, soni, hududiy taqsimlanishi bo'yicha adabiyot ma'lumotlari etishmaydi. Qadimdan reptiliyalar oziq-ovqat, engil sanoat va farmakologiyada foydalanib kelinmoqda. O'rta Osiyoda ilk bor 1934-yil Toshkent hayvonot bog'ida gerpetologiya bo'limi tashkil etilib, ilonlar zaharini olish bilan shug'ullangan. O'zbekiston janubida Qorasuv va Surxondaryo qirg'oqlaridagi uncha katta bo'lmagan maydondan bir necha ming charx ilon ushlangan. Nurota tog'i va Turkiston tog'ining shimoliy yon bag'irlaridan 1961-1962-yillarda ikki mingga yaqin qora ilon tutilgan

O'zbekiston faunasida sudralib yuruvchilar sinfining 58 turi uchraydi. Sudralib yuruvchilarning vakillari tog' va tog'oldi, dasht, cho'l, to'qay, o'zlashtirilgan hududlar hamda aholi punktlarida qayd etiladi. Sudralib yuruvchilar yilning sovuq davrida qishki uyquga ketadi. Bahor, yoz, kuz, oylarida faol hayot kechiradi. Reptiliyalar barcha turlar singari biotsenozning ajralmas bir qismi bo'lib, ular hayvonot olami vakillari orasida oziq zanjiridagi ishtiroki orqali zootsenozning yaxlitligini tashkil etadi. Sudralib yuruvchilar birinchi haqiqiy quruqlik hayvonlaridir. Sudralib yuruvchilar suvda va quruqda yashovchilarga

qarshi o'laroq, nam tropiklargagina emas, balki temperatura sharoitlari juda qulay bo'lgan sahrolarga ham tarqalgandir. Biroq qutblarga yaqinlashilgan sari reptiliyalar turi kamayib boradi. Siklliligi, ya'ni tinchlik va aktivlik davrlarining mavsum yoki sutka sari to'g'ri navbat bilan almashinib turishi sudralib yuruvchilarda suvda va quruqda yashovchilardagiga – yashash erining noqulay temperatura sharoiti bilan ovqat sharoitiga biologik moslanishdir. Bu - suvda va quruqda yashovchilardagiga o'xshab, namlik sharoitiga bog'liq emas. Sudralib yuruvchilar hammasi optimal temperaturalarda aktiv bo'ladi. Barcha sudralib yuruvchilarda esa optimum yuqori temperaturalar doirasi har xil turlarda 20 -40 C O atrofida bo'ladi.

Surxondaryo hududida uchraydigan turlar

Kaspiy gekkoni - *Cyrtopodion caspius* (Eichwald, 1831)

Maqomi: Kam sonli va kam o'rganilgan tur.

Tarqalishi: Qoraqalpog'iston, shu jumladan Ustyurt, Orol bo'yi, Qizilqum, Xorazm vohasi, Zarafshon daryosining quyi oqimi, Surxondaryo vodiysida uchraydi. Farg'ona vodiysida arealdan ajralib qolgan populatsiyasi topilgan.

Yashash joylari: Tekislik va tog'oldi hududlarning toshli qismida, turli qurilishlar, shu jumladan eski binolarda kuzatiladi.

Turkiston gekkoni - *Cyrtopodion fedtschenkoi* (Strauch, 1887)

Maqomi: keng tarqalgan va ko'p sonli tur.

Tarqalishi: Qizilqum, Mirzacho'l va Qarshi cho'li, Turkiston, Zarafshon, Bobotog', Ko'hitang, Nurota tog'lari, Zarafshon vodiysi, Farg'ona, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida uchraydi.

Yashash joylari: Tog' dalalarining qoyalari, jarliklari, g'orlar, tog'oldi va tekisliklarda turli qurilishlar, devorning soya tushadigan qismida, tepalik etaklaridagi eski quduqlar, suv o'yib ketgan tuproq chuqurliklarida kuzatiladi.

Biologiyasi: Qoyalar, jarliklardagi yoriqlar va bo'shliqlar, binoning g'ishtlari oralig'ida xavfdan saqlanadi. O'sha joylarda 20-30 sm chuqurlikda qishlab qoladi. Respublika janubiy tog'oldi hududlarida fevralning o'rtalarida, markaziy hudud tog'larida aprelning boshlarida va keyinroq qishki uyqudan uyg'onadi. yer yuzasiga chiqqan kaltakesaklar bir necha vaqt quyosh nuridan isinadi, keyin ba'zan erdagi uchib yurgan hasharotlarni tutib oziqlanadi. Qishdan chiqqan gekkonlarning harakatlanishi noyabrning oxirigacha davom etadi. Qishlash uchun 5-10 va undan ko'proq gekkon bir joyga to'planadi.

Kulrang gekkon – *Mediodactylus russowi* (Strauch, 1887)

Maqomi: Keng tarqalgan, ko'p sonli tur.

Tarqalishi: Orol dengizi bo'ylari, Ustyurt, Qizilqum, Xorazm vohasi, Farg'ona vodiysi, Samarqand, Toshkent, Jizzax, Sirdaryo viloyatlari, Chotqol, Turkiston to'glarida uchraydi.

Yashash joylari: Aholi punktlari, jarliklar, qurilish devorlari yoriqlari, mayda toshlar ostida kuzatiladi.

Oila. Bo'g'ma ilonlar - *Boidae*. O'zbekistonda 2 turi uchraydi.

Qum bo'g'ma iloni - *Eryx miliaris*

Maqomi: Sitesning I-ilovasi tarkibiga kirgan.

Tarqalishi: Ustyurt, Qizilqum, Xorazm vohasi, Zarafshon daryosi quyi oqimida uchraydi.

Yashash joyi: Cho'llarning ko'chib yuruvchi qumlari, mustahkam qumli, mayda toshli qum tuproqlarning siyrak o'simlikli qismida, ba'zan sertuproqli erlar va o'zlashtirilgan dalalarda kuzatiladi

Rang-barang chipor ilon- Coluber ravergieri Menetries, 1832

Maqomi: Keng tarqalgan tur.

Tarqalishi: Ustyurt chinki, Olot dengizi qirg'oqlari, Qizilqum, Farg'ona vodiysi, Surxondaryo, Qashqadaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Chirchiq daryolari vohalari, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Jizzax atroflari, Chotqol, Nurota, Turkiston, Hisor, Bobotog', Ko'hitang tog'larida uchraydi.

O'rta Osiyo kobrasi, kapcha ilon yoki kuzoynakli ilon- Naja oxiana (Eichwald,1831)

Maqomi: Zaifga yaqin, mozaik tarqalgan tur toifasi bilan O'zbekiston Respublikasi "Qizil kitobi"ga kiritilgan. Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqining "Qizil kitobi"ga va Sitesning II-ilovasi tarkibiga kirgan.

Tarqalishi: Bobotog', Hisor, Ko'hitang, Zarafshon, Turkiston, Nurota tog'lari, Markaziy va Janubiy Qizilqum, Qarshi, Sandiqli cho'llarida uchraydi.

Insoniyatning xo'jalik faoliyatlarining kengayishi tufayli, bugungi kunda respublikamiz faunasining 184 turi O'zbekiston "Qizil kitobi"ga (2009 yil) kiritilganligini alohida ta'kidlash lozim. O'zbekiston viloyatning hayvonot dunyosi o'ziga xos xilma-xillikka ega. Buxoro viloyatda sudralib yuruvchilarning 26 turi, uchraydi. Bu turlar orasida sudralib yuruvchilarni 6 turi, (Molchanov to'garakboshi , Bo'z echkemari , Qum bo'g'ma iloni, O'rta Osiyo kobrasi Afg'on litorinxi, O'rta Osiyo cho'l toshbaqasi) O'zbekiston "Qizil kitobi"ga kiritilgan va bu sudralib yuruvchilarni 2 turi, (O'rta Osiyo kobrasi O'rta Osiyo cho'l toshbaqasi) Tabiat va tabiiy resurslarni muhofaza qilish Xalqaro Ittifoqi (TMXISHSning "Yo'q bo'lib ketish xavfi ostidagi turlar Qizil kitobi" ga kiritilganligini alohida ta'kidlash lozim.O'ziga xos ekotizim sifatida barqarorligi birmuncha zaif bo'lgan cho'l zonasida amalga oshiriladigan har qanday bunyodkorlik faoliyati, hududda tur tarkibining kambag'allashuviga, sonining kamayishiga, tur areallarining o'zgarishiga va ba'zi antropogen ta'sirlarga nisbatan tez ta'sirlanuvchi urbofob turlarning hududni butunlay tark etishiga olib keladi. Qadimda sudralib yuruvchilar asosan insonning bevosita ta'siri, ya'ni ozuqa manbai sifatida ov qilish oqibatida yo'qolib ketgan bo'lsa, endilikda ularning yo'qolib ketishi asosan insonning xilma-xil xo'jalik faoliyatlari oqibatida sudralib yuruvchilarning oziqlanish, uya qurish va umuman yashash sharoitlarining o'zgarishi natijasida sodir bo'lmoqda.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, respublikamizdagi ko'pgina viloyatlar qatori Buxoro viloyatida ham yangi suv tarmoqlarini qurish, rentabelsiz sanaluvchi ekstensiv dehqonchilik yuritish, shaharsozlik, cho'l zonasida neft, gaz quvurlarini o'tkazilishidagi e'tiborsizliklar kabi boshqa qator o'zgarishlar xu dud

bioxilma-xilligiga, shu jumladan, sudralib yuruvchilarning o'zgarishiga olib keldi. Shuni ta'kidlash lozimki, endilikda bioxilma-xillikni saqlash sohasida mavjud bo'lgan muammolarni hal etishda an'anaviy usullardan foydalanish, ya'ni turlarni "Qizil kitob"ga kiritish, muhofaza etiladigan hududlar (METH) maydonini kengaytirish orqali kutilgan natijalarga erishish ancha qiyin. Bizningcha, hozirgi paytda ushbu sohada to'la qonli natijalarga erishish uchun quyidagi masalalarga alohida e'tibor qaratish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1 Ekologiya va atrof -muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tuzimini takomillashtirish to'g'risida 2017yil 21 aprel marufat 2017 yil 22 aprel (32) Son

2. Биологик хилма – хилликни сақлаш миллий стратегия ва ҳаракат режаси. Тошкент, 1998. 24 б.

3. S.Dadayev, K.Sapayev. Umurtqalilar zoologiyasi. Toshkent 2019.

4. O.Mavlonov, S.Dadayev. Zoologiya Toshkent 2008.

5. P.Nayumov. Umurtqalilar zoologiyasi Toshkent 1995.

6. Shernazarov E., Jumanov M. O'zbekiston suvda hamda qururlikda yashovchilari va sudralib yuruvchilari. . O'quv qo'lanma "Xorazim nashriyoti" Urganch. 2015. 102 b.

7. Назаров И.Қ., Аллаёров И.Ш. Бухоро географияси Бухоро, 1994 йил,

8 Лаханов Ж.Л. "Ўзбекистоннинг умуртқали ҳайвонлари аниқлагичи" Тошкент "ФАН" 1987

9. Дадаев С., Тўйчиев С., Ҳайдарова П. Умуртқалилар зоологиясидан лаборатория машғулоти. Ўқув қўлланма. Тошкент ". Ўзбекистон." 2006.

10. Ўзбекистон Республикаси "Қизил китоби." Том 2. Ҳайвонот олами.. Тошкент. "Чинор ЕНК" 2009.

Интернет сайтлари

1. <http://www.ziyonet.uz>.

2. <http://www.pedagog.uz>.

3. <http://www.mail.ru>.

4. <http://www.pubmed.com> 5. <http://zoohistory.ru>